УДК 81′28

О.Р. Хисамов,
А.Я. Хөсәинова

ТӨМӘН ӨЛКӘСЕ ТӨМӘН РАЙОНЫ ГЕОГРАФИК ТЕРМИННАРЫНЫҢ ФОНЕТИК ҺӘМ ЛЕКСИК ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

В данной статье рассматриваются ядерные и периферийные фонетические и лексические особенности географических терминов в тюменском говоре на территории Тюменского района. Приводятся примеры соответствий согласных и другие фонетические явления (чередование, оглушение, озвончение, выпадение, вставка согласных и др.). Прослеживается изменение семантики (сужение или расширение) диалектизмов, как компонентов детерминативов. Выявляются ядерные элементы татарской диасистемы в области топонимии, также приводится сравнительный анализ с другими говорами татарского языка и другими тюркскими языками.

Ключевые слова: диалекты, фонетические диалектизмы, семантический диалектизм, географический термин, тюменский говор, соответствия согласных, восточный диалект.

This article discusses the nuclear and peripheral phonetic and lexical features of geographical terms in the Tyumen dialect on the territory of the Tyumen region. Examples of consonant correspondences and other phonetic phenomena (alternation, deafening, ringing, falling out, insertion of consonants, etc.) are given.A change in the semantics (narrowing or expansion) of dialectisms as components of determinants is traced. The nuclear elements of the Tatar diasystem are identified, and a comparative analysis with other dialects of the Tatar language and other Turkic languages is also given.

Keywords: dialects, phonetic dialectisms, semantic dialectism, geographical term, Tyumen dialect, consonant correspondence, eastern dialect.

Теге яки бу тел составындагы билгеле бер диалектның һәм ареалның тел үзенчәлекләрен, тел яки диалектның сүз һәм аваз составын бербөтен система буларак тулысынча өйрәнүгә ярдәм итә торган ареаль фактик материалны фәнни әйләнешкә кертү тикшеренү эшенең актуальлеген билгели.

Географик терминнар атамалар ясауда мөһим роль уйный: этимологик тикшеренүләрдә төп функцияне үти; топонимик атамаларның үзенчәлекләрен билгели. Шуңа күрә топонимик тикшеренүләр, иң беренче чиратта, җирле географик терминнарны җыю һәм системага салудан башланырга тиеш.

Географик терминнар – билгеле бер географик чынбарлыкны белдерә торган сүзләр. Алар таралуы һәм функцияләре ягыннан ике төргә бүленәләр: ыруглык һәм төр терминнарына [Мурзаев, 1970, с. 18].

Төрле территорияләрдә киң таралган, нигездә, гомумтөрки катламга караган атамалар ыруглык терминнарына керә. Мәсәлән, *елга, күл, саз* һ. б. Төр терминнары бер үк географик объектларның (мәсәлән, *күлнең*) төрле үзенчәлекләрен белдерә. Еш кына әлеге категориягә диалекталь апеллятив лексика (мәсәлән, *чүгәт* «камыш куакларында кечкенә күл», *тоба* «текә ярлы тирән булмаган күл», һ. б.) керә.

Географик терминнарның һәм топонимнарның аермасы шунда: терминнар бертөрле географик предметлар классын атыйлар, ә топонимнар аерым предметларны номинациялиләр, беренчеләре шулай ук төшенчәләрне белдерә, ә икенчеләре аларны белдерми. Башка сүзләр белән әйткәндә, аерма географик терминнарның – уртаклык атамалары, ә топонимнарның ялгызлык исемнәре булуына кайтып кала [Карпенко, 1970, с. 36].

Әлеге тикшеренүнең теоретик нигезе булып М.З. Зәкиев [Татар лексикологиясе, 2017], Д.Г. Тумашева [Тумашева, 1977], Д.Б. Рамазанова, Ф.С. Баязитова, Т.Х. Хәйретдинова, З.Р. Садыйкова [Татар теленең зур диалектологик сүзлеге, 2009; Татар халык сөйләшләре, 2008] кебек күренекле татар диалектологларының фәнни-теоретик нигезләмәләре һәм Г.Ф. Саттаров, Ф.Г. Гарипова [Гарипова, 2017], Э.М. Мурзаев [Мурзаев, 1970], Ю.А. Карпенко [Карпенко, 1970] һ. б. топонимчы галимнәрнең хезмәтләре тора.

Әлеге мәкалә Төмән өлкәсе Төмән районы географик терминнарының фонетик һәм лексик үзенчәлекләрен тикшерүгә багышлана. Ул ТР Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының 2021 елгы комплекслы экспедициясе вакытында Төмән өлкәсенең Төмән районы татар авылларында (Ембай, Янтык, Чикча, Муллаши, Индрәй) җыелган кыр материалларына нигезләнеп язылды, шулай ук татар теленең диалекталь сүзлекләрендәге материаллар да файдаланылды.

Төмән өлкәсе Төмән районы территориясендә татар теленең көнчыгыш диалектына керүче төмән сөйләше таралган. Географик терминнарның төп өлеше татар диасистемасының төш элементларын тәшкил итә, ягъни барлык диалектлар һәм татар әдәби теле өчен уртак булып тора. Алга таба тар локаль яки таралыш ареалы чикләнгән терминнарны тикшерәбез.

Фонетик үзенчәлекләр

Д.Г. Тумашева билгеләвенчә, цылаштыру тубыл-иртыш диалектының төп аеручы үзенчәлеге булып тора, ягъни әдәби телдәге өрелмәле [ч] авазы урынына йомык [ц] әйтелә [Тумашева, 1977, с. 53]. [ц] – тел алды, аффрикатив тартык, сүздә барлык позицияләрдә дә очрый: сүз башында: *цац* – чәч, *цымылтык* – пәрдә, *цай* – чәй; сүз уртасында: *ацыу* – үпкә, *ацкыц* – ачкыч, *цыцкан* – тычкан; сүз ахырында: *пурыц* – бурыч, *қалац* – калач, *ац* – ач.

Төмән сөйләшендә татар теленең көнчыгыш диалектына хас булган цылаштыру системалылыгын берникадәр югалта. Шуның белән бергә биредә [ч] һәм [ц] авазларының параллель кулланылу очракла-

ры да күзәтелә. Мәсәлән, *Манчыл, Манцыл, Малцы, Манжел* (авыл исеме), *пецәнлек* – печәнлек; *цийәлек* – сазлык җиләкләре үскән урын (информантларда *көртмәлек*).

Географик терминнарда да кайбер аваз үзгәрешләре күзәтелә.

1. Эпитеза – сүзнең ахырында янәшә ике тартык булса, сузык аваз өстәлү күренеше. Мәсәлән, *қыра* сүзе «яшелчә утыртылган кыр» мәгънәсенә ия (тат. әдәби *кыр*), *прорарба* сүзе (русча *прорубь*) – «бәке» төшенчәсен белдерә. Төмән районында *қыра* лексемасы «иген чәчелгән кыр», ә эчкен сөйләшендә, тубыл-иртыш һәм бараба диалектларында «кыр, басу» мәгънәсендә кулланыла. Тевриз сөйләшендә *қыра* сүзе «болын» мәгънәсен, ә саз ягы сөйләшендә «бәрәңге кыры, бәрәңге кишәрлеге» мәгънәсен белдерә. Мәсәлән: *Инәкәм белән қырага йөрдек* (төмән). *Ашлары қороп қалты қырасы белә* (тевриз).

2. Эпентеза (грекча epenthesis – «вставка») – сүзнең башында ике тартык янәшә килгәндә, алар арасына сузык өстәлү процессы. Мәсәлән, *цоңқор* сүзе төмән сөйләшендә «чокыр» мәгънәсен белдерә. Чагыштырыгыз: төмән сөйләшендә *цоңғыр* «чоңгыл» мәгънәсендә. Төмән сөйләшендә *цоңқор* сүзе тагын түбәндәге мәгънәләргә ия: а) «тирән»: *Шәкәцә (касә) була цоңқор гына*; ә) «җилкә чокыры» (анатомик термин): *Пы қыйра (бу ялкау), цоңқоро сур тейләр пестә* [Татар теленең зур диалектологик сүзлеге, 2009, б. 714].

Пыруд сүзе төмән сөйләшендә «буа» мәгънәсендә йөри. Әдәби *буа* сүзенең төрле фонетик вариантларыннан тыш, татар сөйләшләрендә *пруд* алынма сүзенең түбәндәге вариантлары кулланыла: *борот* (Урал ягы сөйләшләре), *пырт* (нократ), *пурт, прыт, порт, пырут* (темников), *пырыт* һ. б. Шулай ук себер татарлары диалектларында *туан* варианты билгеле.

3. Төмән сөйләшендә авазлар чиратлашу күренеше дә урын ала. Мәсәлән, әдәби телдәге арткы рәт, югары күтәрелешле [у] авазына арткы рәт, урта күтәрелешле [о] авазы туры килә. Мәсәлән: *отрау* – утрау; отраwцық – кечкенә утрау, утраучык (сазлыкта).

4. Дифтонгларның әйтелешендә дә үзенчәлекләр бар. Мәсәлән, ачык иҗек оештыра торган [у], [ү] авазларына, барлык көнчыгыш диалектларга һәм касыйм, Урал төбәге сөйләшләренә хас булганча, [ыw]/[еw] дифтонгы тәңгәл килә: *тыwған* – туган, *сыw* – су, һ. б. Ачык иҗектә яки сүз азагында килгән [и] авазына шактый системалы рәвештә [ей] дифтонгы тәңгәлләшә: *цейә* – чия, әд. җиләк, *пейек* – биек һ. б.

Шулай ук [о] сузыгы кайбер алынмаларда [уй] дифтонгы белән алмашына. Мәсәлән, төмән сөйләшендә *уймат* (русчадан – омут) сүзе «түбән җир, иңкү җир» дигәнне аңлата. *Уймат йерләртә су китми утыра қый* [Татар теленең зур диалектологик сүзлеге, 2009, б. 678]. Чикча авылы сөйләшендә *уймат* сүзенең «упкын» мәгънәсе бар.

5. Авазлар саңгыраулашу: тартыкларны әйткәндә артикуляциянең көчәюе һәм тавышның кимүе нәтиҗәсендә сүз азагында яки саңгырау тартыклар алдында аерым очракларда кайбер яңгырау тартыклар

саңгырау парлары белән чиратлаша. Түмән сөйләшендә кайбер сүзләрдә ирен-ирен, йомык, яңгырау [б] авазына шартлаулы саңгырау [п] тартыгы туры килә. Мәсәлән, *паш* – баш, берәр географик объектның башланган урыны, *пуй* – янәшә (тат. әдәби буй), *сиарат* – татар зираты.

6. Авазлар яңгыраулашу: саңгырау тартыклар нинди дә булса бер позициядә яңгырау парлары белән алмашына. Түмән сөйләшендә тел арты, саңгырау тартык [к] яңгырау, тел арты, йомык [г] авазы белән белән алмашыну очраклары күзәтелә. Мәсәлән, *гол* – күл.

Түмән сөйләшендә әдәби телдә сүз башындагы шаулы, ярык [ж] тартыгына яңгырау [й] сонанты туры килә: *йиләклек* – җиләклек. Шул ук вакытта кайбер сүзләрдә башлангыч әдәби [й] да саклана: *йаҡ* – як. Алынмаларда [х] спиранты [ғ]/[г]. авазларына туры килә. Мәсәлән: *пағытный җир* (русчадан – пахотный) – «сөрүле җир».

Лексик үзенчәлекләр

Тикшерелгән территориядә очрый торган географик терминнарда семантик, ягъни әдәби эквивалентлардан мәгънәләре белән аерылып торган омоним диалектизмнар еш кулланыла. Кайбер мисалларга аерым тукталыйк.

Иген сүзе түмән сөйләшендә «иген чәчә торган басу» һәм «төп утардан читтә урнашкан бакча» дигән мәгънәләргә ия (тат. әдәби – иген, «хлеба»). Чагыштырыгыз: *иген* пермь сөйләшендә «ашлык басулары» мәгънәсендә. *Арыш, бодай, арпа, гәрәчүхә – һәммәсе безнең игендә үсәләр*. Әстерхан сөйләшендә – «яшелчә» мәгънәсендә [Татар теленең зур диалектологик сүзлеге, 2009, б. 205].

Түмән сөйләшендә *тал* сүзе «таллык» мәгънәсендә кулланыла. Тархан, хвалын сөйләшләрендә *тал* лексемасы «агач» мәгънәсенә ия: *Безнең бақчада таллар күп* (тархан). Тара сөйләшендә әлеге лексема «тәндә – йон бөртеге, мамык бөртеге, төк» мәгънәсендә йөри [Татар теленең зур диалектологик сүзлеге, 2009, б. 603].

Түмән сөйләшенең географик терминнарында еш кына «янәшә, янәшәдә, урыны янәшәдә» мәгънәсендә *қабаты* бәйлеге кулланыла – (тат. әдәби *кабат* – «яңадан»). *Қабаты* сүзе эчкен сөйләшендә «чит, кырый, як, ян-як» мәгънәсендә йөри: *Уң йаҡ қабатына қуйа торғаныйы йозақны*. Эчкен сөйләшендә һәм тубыл-иртыш диалектында – «ян, кат» төшенчәсен белдерә: *Wагун қабатына бардыҡ* (эчкен). *Өй қабатта* (тубыл). *Сийарәт қабатынта йәм-йәшел чыршы үсә. Қыс ман йегет қабатынта нүгәр (кияү егете) булады. Қабатымта утыраты* (тевриз). Тубыл-иртыш диалектында әлеге сүз «янәшә» мәгънәсендә кулланыла: *Икәү қабат утыратылар, мулла сурайды, эриса булып алдыңма?* (тевриз). Тубыл һәм тевриз сөйләшләрендә «кырый, чит» төшенчәсен аңлата: *Матур, қабатларында тәңкәләре булады* (тубыл). Саз ягы һәм тубыл сөйләшләрендә *қабаты* сүзе «чит»мәгънәсендә йөри: *Эшләнгәнне қабаттан қарап йөрү килешмәйте* [Татар теленең зур диалектологик сүзлеге, 2009, б. 372]. Чагыштырыгыз: казакъ, каракалпак, кыргыз телләрендә *қабат* сүзе «кат, ярус» мәгъ-

нәсен, төрекмән телендә *ғабат* «якында, тирәли» мәгънәсен белдерә, үзбәк телендә *қабат* «икенче кат кием», чагатай телендә «икенче катлам» мәгънәләрендә кулланыла.

Сырт төмән сөйләшендә «нәрсәнең дә булса кыры, чите» дигән мәгънәгә ия (тат. әдәби арка, арка сырты (хайваннарда); тау сырты). Чагыштырыгыз: каргалы, мәләкәс һәм касыйм сөйләшләрендә *сырт* сүзе «берәр нәрсәнең арткы ягы»н аңлата: *Магазинны узып китеп, сырттарақ* (каргалы). *Бездә йәшләр зийаратка кереш йук, сыртта гына кала* (мәләкәс). Көнбатыш диалектта ул «өй артындагы урын, өй арты» мәгънәсендә кулланыла [Татар теленең зур диалектологик сүзлеге, 2009, б. 595]. Башкорт телендә *һырт*, үзбәк телендә *сиртъ* «сырт, тышкы як» мәгънәсендә, угыз диалектларында «тау аралыгы» дигән мәгънәдә кулланыла (икенчел мәгънә) [Татар теленең этимологик сүзлеге, 2015, б. 192].

«Баш, кайдадыр керү урыны (мәсәлән, урманга)» мәгънәсендә төмән сөйләшендә *аwыс* сүзе кулланыла. *Аwыз* термины географик терминнар ясалганда еш очрый, мәсәлән: *урман аwызы, урман аwызы болыны* һ.б. Борынгы төрки *aγiz* сүзе «авыз», «тишек», «елга тамагы» мәгънәсендә кулланыла. М. Кашгари сүзлегендә әлеге сүз «арык тамагы», «кое тамагы» төшенчәсен белдерә. В. Радлов сүзлегендә *aғis* чагатай телендә – «авыз», «тишек», «елганың тарлавыгы» мәгънәсенә ия [Гарипова, 2017, б. 11]. Әлеге апеллятив ярдәмендә ясалган географик атамаларның таралыш ареалы гаять киң.

Қалым сүзе тубыл һәм төмән сөйләшләрендә «зур булмаган күл, торгын сулы зур булмаган күл» мәгънәсендә кулланыла: *Пы гөл (күл) төгөл, қалым қуй, күлцегәц кенә* (төмән). Тубыл сөйләшендә әлеге лексема «баткаклык» мәгънәсендә йөри [Татар теленең зур диалектологик сүзлеге, 2009, б. 384].

Қаш сүзе төмән сөйләшендә «калкулык» мәгънәсендә кулланыла (тат. әдәби каш – «бровь»). Мәсәлән: *Пестә қаш пашта уйнатың.* Казан арты сөйләшләрендә, минзәлә, бөре һәм пермь сөйләшләрендә дә ул шул ук мәгънәдә йөри: *Алар қаш пашқа цыққаннар та йатқаннар* (төмән). *Пейек қаш пар* (тубыл). Томск һәм тубыл сөйләшләрендә әлеге сүз «яр» мәгънәсен белдерә: *Қашта қарлыгач ойалары бар ит, пуйыл күрмәгәнем.*

Себер диалектларында *төс* сүзе «урман, дала, кыр» дигән мәгънәдә кулланыла (тат. әдәби төс – «цвет»): *Төстә цийә йәйеп йататқаннар әwәле* (тубыл).

Түбә сүзе тикшерелгән территориядә «калкулык, курган» мәгънәсендә кулланыла (тат. әдәби түбә «крыша»). Тубыл һәм бараба сөйләшендә *түбә* лексемасы «түшәм» мәгънәсенә ия: *Бишекне бау ман эләләр түбәгә.* Эчкен сөйләшендә әлеге сүз «тау башын» белдерә: [Татар теленең зур диалектологик сүзлеге, 2009, б. 663].

Географик терминнарда семантик диалектизмнардан тыш сүзләр семантикасының тараю яки киңәю процесслары күзәтелә. Аерым мисалларга тукталыйк.

Татар әдәби телендә һәм диалектларында *ком* сүзе «җир кабыгының өске өлешләрендә очрый торган каты минералларның вак кына бөртекләре» мәгънәсендә кулланыла, түбән сөйләшендә сүзнең семантикасы киңәя һәм *ком* сүзе «комлы яр» дигәнне аңлата.

Йыш сүзе түбән сөйләшендә «чытырман, урманда куе, үтеп булмаслык урын» мәгънәсенә ия (тат. әдәби еш – «часто»). Чагыштырыгыз: тевриз сөйләшендә *йыш агаҷ* «чыршы» төшенчәсен аңлата; тубыл сөйләшендә – *йыш ийә* «урман иясе» дигән мәгънәдә.

Түбән сөйләшендә *мөйөш* сүзе «елга үзәне борылган урын» дигән өстәмә мәгънәгә ия. Башка сөйләшләрдә һәм диалектларда *мөйөш* сүзе һәм аның *мийеш/мейеш/мөгеш* фонетик вариантлары «почмак» мәгънәсендә (минзәлә, каргалы, тевриз, саз ягы, әстерхан һ. б. сөйләшләрдә) кулланыла. Бу очракта без түбән сөйләшендә мәгънә таралу процессын күзәтәбез.

Шулай ук тикшерелә торган территориядә тар локаль диалекталь берәмлекләр, ягъни лексик диалектизмнар таралган. Аларның кайберләренә тукталып китик.

Масарат сүзе өйрәнелгән төбәктә «рус зираты» төшенчәсен белдерә. Тара сөйләшендә *ул* «галәмәт, гаҗәп хәлләр» мәгънәсендә йөри. Әлеге сүзнең мәгънә күчү нәтиҗәсендә дә (татар халкы өчен хас булмаган, гаҗәеп), *мазар* һәм *сиарат* сүзләрен яраштыру нигезендә дә барлыкка килгән булуы ихтимал. Татар теленең күп кенә сөйләшләрендә «зират» мәгънәсендә *мазар* лексемасы кулланыла. Мәсәлән, тархан сөйләшендә *мазар ат* (гарәпчәдән), мордва-каратай сөйләшендә *мазарка* [ар. + суфф. *-ка*], чистай, сергач, чүпрәле сөйләшләрендә *мазарлык* [гар. + афф. *-лык*] сүзләре «каберлек, зират» мәгънәсендә йөри: *Теге ыцта урыс мазарлыгын күргәнсездер* (чистай) [Татар теленең зур диалектологик сүзлеге, 2009, б. 462]. Түбән һәм тубыл сөйләшләрендә әлеге мәгънәдә *қырбаш* сүзе кулланыла: *Пөгөн қәбер қасқалы партық қырбашқа.*

Цағыт сүзе түбән сөйләшендә «чокыр, түбәнлек» дигәнне аңлата. Көнчыгыш диалектның башка сөйләшләрендә әлеге лексема башка мәгънәләргә ия. Мәсәлән, саз ягы сөйләшендә *цағыт* «кечкенә елга»ны аңлата. Тевриз һәм саз ягы сөйләшләрендә әлеге лексема «сикәлтәле, ермак» мәгънәсендә дә кулланыла.

Цуқ сүзе түбән сөйләшендә «нарат күркәсе»н белдерә. Тубыл, тара сөйләшләрендә, бараба диалектында бу сүз «күп» мәгънәсендә йөри. Бараба диалектында ул «куе» мәгънәсенә ия [Татар теленең зур диалектологик сүзлеге, 2009, б. 715–716].

Сиңер сүзе түбән һәм саз ягы сөйләшләрендә «мыс, борын», тубыл-иртыш диалектында «үр» мәгънәсендә кулланыла: *Сауысңан сиңер. Қосық сиңер* [Татар теленең зур диалектологик сүзлеге, 2009, б. 575]. Чагыштырыгыз: *сиңгәр, сиңгер* «борын, тау тезмәсе» > чув. *сиңкер* «кальга; тайгада сынган агачлар төшү нәтиҗәсендә барлыкка килгән табигый киртә», чагт. *сäңир* «ныгытма», каз. *сеңгір* «таулар чылбыры», ком. *сянгер*, нуг. *сенкер* «окоп»; кырг. *сеңир*

«өслегендә үлән үскән тау» [Татар теленең этимологик сүзлеге, 2015, б. 163].

Төмән сөйләшендә *цөй* сүзе ике мәгънәгә ия: 1) «урмандагы дымлы урын»; 2) «елга тугайларындагы түмгәкле сазлы урын»: *Цөй агацлықта мүкле йир булады. Цөйләртә булаты күк цөйә* (караҗиләк). Төмән һәм тубыл сөйләшләрендә – әлеге лексема «сазлыклы урын, сазлык» дигәнне аңлата: *Ул йаққа барып булмай, цөй.* Тубыл һәм саз ягы сөйләшләрендә «яшь наратлык» мәгънәсендә йөри: *Цийә цөйнең эцентә пулмайт, ул агацлың ңый* (тубыл). Тара сөйләшендә шулай ук *цөй агац* сүзтезмәсе «чыршы» мәгънәсенә туры килә.

Төмән сөйләшендә «ылыслы агач» мәгънәсендә *керцек* сүзе кулланыла. Тубыл-иртыш диалектында *керцек* сүзе «ылыс» дигән мәгънәгә ия: *Урманнықы* (чыршыныкы) *керцекләре қойылмайты* [Татар теленең зур диалектологик сүзлеге, 2009, б. 300].

Күрән сүзе төмән сөйләшендә «тугай, озакка су баса торган түбәнлек» дигән мәгънәдә кулланыла. Тубыл-иртыш диалектында бу сүз «сазлыкта чабылган печән; нигездә кыяклардан торган печән» мәгънәсенә ия.

Төмән сөйләшендә *қыwақ* сүзе «елга буендагы, сазлыктагы куаклар» мәгънәсендә йөри: *Балтырган қыwақларда үсәте*. Чагыштырыгыз: тубыл сөйләшендә әлеге сүз «урмандагы кечкенә сазлык» мәгънәсендә [Татар теленең зур диалектологик сүзлеге, 2009, б. 434].

Тар кулланышлы географик терминнар категориясенә түбәндәге лексемалар керә: *көрийә* – «култык», *өйөрмә* – «упкын», *тишек қуыш* – «трактор белән чабып бетерә алмаслык печән», *суғылыш* – «янәшә, якын җир», *дөрйә* – «зур тигез җир», *тумар* – «сазлыкта түмгәк» һ.б. Мәсәлән: *Анта тумарлы йер, пецән цапңалы пулмайты. Пецән пулмады тумар цабып* (тубыл). *Тумарлы йертә пецән цаwаwас* (саз ягы).

Шулай итеп, тикшеренү түбәндәге нәтиҗәләргә килергә мөмкинлек бирә. Төмән районы территориясендәге географик терминнар татар әдәби теленә һәм татар теленең башка диалектларына якын торалар. Тикшерелә торган категориядә көнчыгыш диалект сөйләшләренә хас төш элементлары да бар, шуның белән бергә төрле тарихи, социаль, табигый-географик һәм башка факторлар йогынтысында барлыкка килгән үзенчәлекле фонетик һәм лексик күренешләр дә урын ала. Гомумән алганда, тикшерелгән мисаллар төмән сөйләшенең татар диалект системасының бер элементы булуын тагын бер кат раслый.

Әдәбият

Атлас татарских народных говоров / под ред. Д.Б. Рамазановой, Т.Х. Хайрутдиновой. Казань: ИЯЛИ, 2015. 632 с.

Гарипова Ф.Г. Татар топонимиясе: халкыбызның географик атамаларында – терминнар / Ф.Г. Гарипова. Казан: ТӘһСИ, 2017. 456 б.

Мурзаев Э.М. Местные географические термины и их роль в топонимии // Местные географические термины. М., 1970. С. 16–35.

Карпенко Ю.А. Топонимы и географические термины (вопросы взаимосвязи) // Вопросы географии. 1970. № 81. М., С. 36–45.

Татар лексикологиясе: өч томда / проект җит. М.З. Зәкиев; ред. Г.Р. Галиуллина. Казан: ТӘҺСИ, 2017. Т. III. 1 кис. 536 б.

Татар теленең зур диалекталогик сүзлеге / төз.: Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, З.Р. Садыйкова, Т.Х. Хәйретдинова. Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. 839 б.

Татар теленең этимологик сүзлеге: 2 томда / төз. Р.Г. Әхмәтьянов; фәнни мөхәррире Р.Т. Сәфәров. Казан: Мәгариф – Вакыт, 2015. Т. II. 567 б.

Татар халык сөйләшләре: Ике китапта / Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, Т.Х. Хәйретдинова һ.б. Казань: Мәгариф, 2008. Беренче китап. 463 б.

Тумашева Д.Г. Диалекты сибирских татар. Опыт сравнительного исследования. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1977. 294 с.

Хисамов Олег Ришат улы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел,
әдәбият һәм сәнгать институты директорының
фән эшләре буенча урынбасары

Хөсәинова Алинә Ямил кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият
һәм сәнгать институтының лексикология һәм диалектология бүлеге
өлкән фәнни хезмәткәре